

Preapokaliptikus tünetek?

Immár harmadik világháborúját vívja az emberiség?

Nem szónoki kérdés ez, hanem egy állítás megkérdőjelezése. Nem akárciké. Arnold J. Toynbee írta le. Mégpedig 1969-ben.

Toynbee szerint az emberkéz-teremtette, mesterséges környezet ugyanolyan zsarnoki módon uralkodik az emberen, mint egykor a még módosíthatatlan természet. S még csak a kezdet kezdetén vagyunk, ugyanis — a természettel ellentétben — a tudomány, a technológia nem statikus; „riasztó módon“ átformálja a tudomány által ránk kényszerített környezetet. Ezzel szemben az emberi természet statikus; a tudomány a természet minden jelenségét „meg tudja munkálni“, csak magát az emberi természetet nem.

„Bírhathja-e ezt az iramot az emberi természet? Van-e határa az emberi természet alkalmazkodóképességének vagy legalábbis a tűrésének? Beletörődünk-e abba, hogy kérérlhetetlen, nem-emberi erők egyre gyorsuló tempót diktálva állandó rohanásra kényszerítsenek, és sorsunkat legalább részben irányító »személyiségből« gépalkatrészként »mozgatott dologgá« fokozzanak le bennünket? Ezek a kérdések az indítékai annak a harmadik világháborúnak, melyet az emberiség napjainkban vív.

Ez a harmadik világháború minőségileg különbözik az előző két világháborútól és végeredményben az összes eddig ismert, nemzetek közötti vagy polgárháborúktól. Isteni kegyelem ez a minőségi különbség, hiszen a hagyományos jellegű harmadik világháborút nukleáris fegyverekkel vívnák, és egy ilyen háborúban az emberiség elképzelhetetlen fizikai és szellemi szenvedéseket mérne önmagára... Napjaink új típusú világháborújának nem láthatjuk előre a kimenetelét... A kérdéseinkre adandó válasz most, 1969-ben, még az istenek titka.“ (Arnold J. Toynbee: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1971. 383—384.)

Csakhogy 1969-ben már egy esztendővel az után az ENSZ-közgyűlés után voltunk, melynek határozata értelmében éppen a következő hetekben — a világszervezet égisze alatt — összeül a környezetvédelem stockholmi világkonferenciája, a diplomácia és egyben a tudománypolitika eddigi legnagyobb ilyen jellegű vállalkozása. Toynbee figyelmét (Toynbee-ét, a politológusét) ennél kisebb jelentőségű események sem kerültek el, s nyilvánvalóan nem véletlen az összefüggés profetikusság hangvétele és a közeljövőben intézményesülő közgyűlési határozat között.

Most már minnek is tekintsük a stockholmi konferenciát? Béketárgyalásnak? S ha igen, kik között? Ember és természet között? Vagy pedig olyan, államok közötti különleges béketárgyalásnak, amelyet — a szabályoktól eltérően — ez alkalommal még sem előzőtti államok közötti háború?

El kell ismernünk: nem is tűnik rendkívül szokatlannak a diplomáciai, a le szerelési szóhasználat az ökológia kérdéskörében. Megbarátkoztunk már a természet

védelméért folytatott *harc* fogalmával. (Miért is ne lehetne a szennyeződés elleni harcról szólni, ha a béke és a háború fogalma is egybeolvadt már a „békeharc“ kifejezésben?!) Sőt, a természetvédelem, a környezetvédelem cifrább polemográfiái íhletésű meglepetésekkel is tartogat: a stockholmi értekezlet előkészítéséről szóló terjedelmes irodalom idézőjel nélkül — s egyre gyakrabban, egyre magától értetődően — használja az *ökológiai agresszió* kifejezést (ezen azt a nemzetközi bűntényt értik, amelyet valamely állam követ el egy másik állam környezetének szennyezésével).

Persze mindez nem jogosít fel arra, hogy a nemzetközi környezetvédelem kérdskörét a polemográfia területére próbáljuk átemelni, még akkor sem, ha a term nukleáris fegyverekkel végzett kísérleteknek igenis vannak rendkívül káros ökológiai következményeik.

A nemzetközi élet szociológiájának a béke kutatásánál átfogóbb érdeklődése azonban már teljes joggal kiterjedt a környezetvédelem nemzetközi ügyére, melynek higgadt támogatása során gyümölcsözőn együttműködhet sokkal egzaktabb tudományokkal.

Különben is, ami az ENSZ — inkább pragmatista — intézményeinek a gondja és ügyintézésének a tárgya, az egyben föltétlenül a nemzetközi élet szociológiájának is témája. A tétel fordítottja persze ez esetben sem érvényes. Még a világpolitika és a nemzetközi élet szociológiája között helyét kereső politológia sem illetékes a világ-szervezetek döntéseit, munkáját közvetlenül befolyásolni. Ennél is kevésbé a sokkal töprengőbb szociológia.

Az 1968-ban meghirdetett és júniusban összeülő stockholmi konferencia egyértelműen világpolitikai jellegű. Lényegében ugyanis az a célja, hogy a részt vevő államok vállaljanak politikai kötelezettséget egy — végrehajtása eszközeiben nem politikai jellegű — közös cselekvésre, amely kizárja további ökológiai agressziók elkövetését, és a lehetőségekhez mérten felszámolja a már elkövetettek következményeit.

1968-ban a Közgyűlés ésszerűen felmérte a tudomány és a technika fejlődéséből abban az esetben bekövetkező nagy veszélyeket, ha nem ellenőrzik szigorúan további alkalmazásaikat. Éppen ezért nyilvánította kívánatosnak a nemzeti, regionális és nemzetközi szintű környezetvédelmi intézkedések egybehangolását. Az elélt még esztendő során a stockholmi konferencia előkészítésével megbízott szervek a plénum elé kerülő kérdéseket két nagy problémakörbe csoportosították: az emberi települések környezetvédelmi kérdései; a természeti erőforrások további kihasználásának ésszerű módokai.

Már a kezdet kezdetén nyílt titok volt a nemzetközi környezetvédelem megszervezését szinte lehetetlenné tevő ellentmondás: az nevezetesen, hogy míg az ökológiai egyensúlyt veszélyeztető jelenségek helyi szinten, helyi szükségletek kielégítését előző tevékenységek során keletkeznek, következményei — világviszonylatúak.

E nehézség felismerése ellenére is bíztak abban, hogy sikerül kidolgozni egy — nem is csak képletesen értendő — modus vivendit, amely lehetővé teszi a meg egyezést a közösen alkalmazható módoktatokban. Az értekezlet éppen a helyi és az egyetemes ez esetben jelentkező ellentmondását volna hivatott megoldani.

Am az eddigiek alapján megállapítható, hogy a remény teljesülésének több előfeltétele az előzetes tárgyalások után sem biztosított: a politikai légkör szennyeződéséi gátolják a természeti környezet tisztaságának tökéletes óvását. Nem sikerült megvalósítani a stockholmi értekezlet egyetemességét. A „békekonzferencia“ a jelek szerint nem lesz teljes.

Még valami kiderült, már jóval Stockholm előtt: a világ különböző térségei

továbbra sem tekintik a világ egyértelműen megoldható közügyének az ökológiai problémát. A gazdaságilag még csak fejlődő térségek érdekei ez esetben sem azonosak a gazdaságilag már fejlettekéivel. Az elmaradt országok ugyan már elszennvedik más térségek ökológiai agresszióját, mégsem ez legfőbb gondjuk, hanem inkább az, hogy ők még nem juthattak el a fejlődés olyan szakaszába, amely akár környezetszennyeződést is okozhat.

Ez ideig a világ lakosságának mindössze egyharmada szennyez ökológiai agresszorokként, kétharmada csak veszélyeztetett, s fegyvertelen az agresszorral szemben. S a veszélyeztetettek minden erejükkel azon vannak, hogy gazdaságukat felhozzák a kor színvonalára, jogos gazdaságpolitikai törekvéseik során keveset törődve azzal, hogy remélt sikerük esetén maguk is ökológiai agresszorokká válhatnak.

„Erkölcseileg“ elmarasztalhatók-e emiatt? Kilatástalan volna ezzel kapcsolatban belebocsátkozni a világpolitikai és -gazdasági etika kérdéseinek taglalásába. Mindenestre egy gazdaságpolitikai példa azt igazolja, hogy az elmaradt területek viszonylatában a jelenlegi ökológiai agresszorok a továbbiakban sem óhajtanak a kíméletesség „erkölcsi“ álláspontjára helyezkedni.

Bizonyos monopóliumok — főként a legtöbb szennyeződést előidéző petrokémiaiak — az ökológia kérdéskörében jelentékenyen aktívizálódtak világméretű nyomására a környezetvédelem kérdéseit, egyebek mellett, azzal igyekeznek megoldani, hogy üzemük kihelyezését tervezzék gyengén fejlett országokba; odahaza a törvények által újabban előírt szennyeződésgátló berendezések ugyanis rendkívül nagy beruházásokra készítenék őket.

Vajon „észokok“ alapján meggátolható, hogy az elmaradt területek érvényesítsék jogukat a civilizált társadalmak intézményeinek hasznosítására? Vagy hogy a fejlett területek lemondjanak a további agresszióról?

Nem valószínű. Milyen joggal lehetne megfosztani bármely fejlődésben elmaradt országot arra irányuló akarata érvényesítésétől, hogy haszonélvezőjévé váljék a legfejlettebb társadalmak intézményeinek? Maga Toynbee — a világállam, a világot egyesítő „akarat“ kategóriáiban gondolkodva is — tanulságos példával szolgál az ilyen szándékok megvalósíthatatlanságára, méghozzá olyan korban utalva, amelyben a természetvédelem még nem is volt világméretű probléma. Emlékeztet Gandhi életének „látványos kudarcára“, amely abból következett, hogy a nemzeti hős ki akarta vonni Indiát a modern civilizáció „világméretű hálójából“.

Az angol történész — akinek idézett tanulmányát politológiai műveként értékeljük — a tudományos-műszaki forradalom „vágta-szakaszát“ emlegetve teremt összefüggést tudományos forradalom és társadalmi forradalom között. Szerinte, minthogy a műszaki haladás tudatosan szervezett emberi tevékenység, technikai vágta helyett akár tudatos technikai visszafejlesztést is választhatunk. Társadalmi forradalmaink megállításának egyetlen módja — úgymond — az lenne, ha eltorlaszoznánk a technikai forradalmak útját...

Viszont elképzelhetetlennek tartja, hogy például Amerika lépjen a technikai visszafejlesztés útjára. „Bár még nem ismerték fel azt a tényt, hogy senki sem lehet egyszerre technikailag radikális és társadalmilag konzervatív, kétségkívül — a társadalmi forradalom következményeit is vállalva — a technikai haladás mellett fognak dönteni, ha az események menete a választat felismerésére és a döntés meghozatalára kényszeríti őket. A technikai gazdagságot és hatalmat teremtő csodamalom, és az emberi lények szinte bármi áron gazdagságra és hatalomra törnek.“ (326.)

Nem volna helyes megfelekedni arról, hogy a társadalmi és a tudományos-műszaki forradalom között az említettől merőben különböző reláció is elképzelhető,

sőt ismert. A társadalmi forradalom a tudományos-műszaki előmozdítója lehet. Mi több: a valóban hatékony környezetvédelemé is.

A fejlettség és a fejletlenség ellentmondásai nemcsak különböző országok, területek, a két félteke viszonylatában jelentkeznek; előfordulhatnak egyazon országon belül, falu és város viszonylatában.

Éppen a stockholmi konferencia előkészítésének szakaszában, újlag erőteljesen jelentkezett ez az ellentmondás. Az előkészítés első, nagy publicitású szakaszában lezajlott egy erőteljes városellenes offenzíva, amelyet az urbánusok lendületes ellentámadása követett. Előbb elmarasztalták, aztán dicsőíteni kezdték a nagyvárosokat. A csatározások hevességét egy cseppet sem mérsékelte, hogy időközben felismerték a „rurbanizmus” jelenségét, azt, hogy az egykor egyirányú — faluról városba — irányuló migráció kétirányúvá vált (még mindig faluról városba, de ugyanakkor menekvésszerűen városból falura vagy legalábbis elővárosba). Igaz, a rurbanizálódás nem mérsékelte jelentősen a városiasodást, hiszen a megalopoliszoktól az ekumenopoliszig vezető út végső soron mégiscsak a falu-mentsvár végleges feladásához vezethet.

A népek tudatvilága nem évtizedek produktuma, lassan módosul, a falu—város ellentétben nagyobbára még mindig „népi”, a legfejlettebb területeken is. A városlakók jelentős hányada „falutudatú”, s csak a nagyvárosok elleni ökológiai roham hiányzott ahhoz, hogy a városlakó már-már szégyenkezze, „bűntudata” legyen.

Rehabilitációra szorult a városi életforma, a nagyváros. Még akkor is, ha a városiasodás feltartóztathatatlan és történelmileg nem önként választott folyamat (de egyáltalán nem bizonyos, hogy az út valóban a megalopoliszon át az ekumenopoliszig vezet).

A „bűnös város” fantáziaképe már rég nyugtalanítja a kollektív gondolatvilágot, és a Szodoma-mítosz nem első, s feltehetően nem is utolsó jelentkezési formája. Mintha az emberiségnek kínzó szükségérzete volna valamiféle kollektív bűntudatra, mintha mindig vezetelni kellene.

Mindezek ellenére a stockholmi értekezlet lehetőségeivel kapcsolatban indokoltnak tűnik egyfajta „óvatos derűlátás”, amely azonban nem az említett ellentmondások ökológiai-gazdaságpolitikai-urbanisztikai teljes kiküszöbölhetőségére épít (minden tisztulást hozó részintézkedés kétségtelen haszna vitathatatlan). Inkább arra alapozunk, hogy a stockholmi konferencia siettetetheti az újabban ismét felbukkant apokalipszis-hangulat feloldásának folyamatát.

Időszerű ráadás volna ez mindarra, ami a világpolitika döntő frontjain ígérkezik. Az európai biztonsági értekezlet távlataira, a leszerelés terén remélt lépésekre, a legmagasabb szintű államközi tárgyalások során felszínre kerülő törekvésekre, a nemzetközi élet sok más pozitív jelenségére utalhatunk ezzel összefüggésben.

A világpolitika ígéretesebb szakaszában az apokaliptikus hangütés inkább csak az előző, zaklatottabb, veszélyesebb periódus maradványának tekinthető. Nemcsak az osztályok, a népek, az emberek, hanem a világ tudatában is lehetnek túlélő, nehezen felszámolható csökevények.

Ezekben a csökevényekben azonban máris felismerhetők egy egészségesebb légkör jótékony, tompító hatásai; megfigyelhető ez az ökológiai malthusianizmus, a Szodoma-mítosz esetében is. („Isteni kegyelem ez a minőségi különbség...”)

Figyeljük meg: a legmodernebb apokalipszisok tulajdonképpen már nem is végpusztulást jeleznek, hanem csak olyan jövőbeli világot, amely merőben különbözik a maitól. Már nem jósolják az emberi faj teljes pusztulását. A környezetszennyeződés esetében társadalmival párosult természeti apokalipszist, de csak amolyan kisebb méretűt, szolidabbat hirdetnek. Sőt, az alakuló új közhangulat pozitív hatása

abban is felismerhető, hogy a környezetvédelmi krízishangulat ellen fellépők, például a városok rehabilitálói, az urbanizálódási folyamatot nemcsak feltartóztathatatlannak, hanem sok esetben kifejezetten előnyösnek mondják. Nem elégszenek meg annak bizonygatásával, hogy az élet mindenképpen folytatódik, hanem kifejtik: valószínűbb, hogy a változások jó, nem pedig rossz irányban hatnak. A „környezetvédelmi malthusianizmus“ a körülbelül tíz esztendeje kikopott atomapokalipszis-hangulat gyengébb hatékonyságú pótszere.

Sikerülhet az atomfélelem és a demográfiai robbanás rettegése után a harmadik kataklizma-jelzést is túllépni. Ez megfelelne annak a — jó értelemben vett — pragmatikus szellemnek, amely az ENSZ említett határozatát eredetileg jellemezte, hiszen Stockholm előkészítése csak utólag, a közvélemény pánikétségét kielégíteni hivatott hangulatkeléssel fordult szenzációhajhászába. Önerőt a technológiának ugyanazon meg gondolatok alapján nem tulajdoníthatunk, amelyek mentesítenek például a kibernetikától, a Gólemtől való rettegéstől. Ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy nem bízunk a tudomány, a technika és forradalmuk további „vágta-szaka-szaiban“. Éppen ellenkezőleg. A tudomány és a technika jelenlegi állapotát átmenetinek tekintjük, s feltételezzük, hogy a továbbiak során bebizonyosodik: ártalmaik nem lényegükhöz tartoznak, kiküszöbölhetők (éppenséggel „társadalmi forradalmak kockázatait is vállalva“). Ha a magyon is földi technológia összefüggéseiben egyszer már „laicizáltuk“ az apokalipszist, maradjunk következetesen világiak.

Kétségtelenül meg gondolkoztató, hogy az apokaliptikus hangvételi írások szerzői sorában sok a természettudós, mégpedig nem kevesen közülük szakmájuk kiválóságai közé számíthatók. Csakhogy mihelyt világviszonylatú ökológiai gondjaikról szólnak, „felülemelkednek“, s — tudományuk szilárd talajától elszakadva — a moralizálás szféráiba lépnek.

Bizony éppen eléggé bonyolult kérdés vetődik fel ezzel kapcsolatban. Miközben elég gyakran rituálészzerűen felpanaszoljuk, hogy az emberiség etikailag még nem éri fel saját tudományos eredményeinek színvonalát, vajon elégedetlenkedhetünk-e amiatt, hogy tudományos eredményeink közvetlen teremtfői jótanácsokkal igyekeznek szolgálmi megvalósításaiik alkalmazását illetően?

Dilemmánkat még feszélyezőbbé teszi, hogy éppen a természettudósok környezetvédelmi buzgóságát értékelve vagy elmarasztalva, gyakran el kell ismernünk: ők azok, akik a világ lelkiismeretére apellálva a leghatékonyabban járultak hozzá egy mégiscsak valóságos probléma tudatosításához, s jórészt nekik köszönhető a helyzet szükséges javítására irányuló kezdeményezés.

A környezetvédelem összefüggéseiben sem sikerül végérvényesen kiigazodnunk a tudomány és eredményei alkalmazásainak ellentmondásosságából adódó etikai konfliktusban. Így hát be kell érnünk azzal az észrevétellel, hogy ha a buzgóság túlbuzgósággá válik, a kataklizmák megjósolása eredeti céljával ellentétes hatást válthat ki, és éppenséggel apátia okozója lehet. Ha valóban olyan rossz a helyzet, egyáltalán érdemes-e még próbálkozni megjavításával? A veszélyek túlexponálásának vannak némi kockázatai. Az apokalipszis-távlat, a „preapokaliptikus tünetek“ jelentőségének eltúlzása a mass media világában olyan közérzetet teremthet, amelyben az „áldozatok“ már-már hajlamosak alávetni magukat valamiféle „rendkívüli állapot“ megkövetelte rendkívüli intézkedéseknek, például politikai jellegű ellenőrzésnek. Többek közt ebben rejlik mindenfajta katasztrófaelmelet ártalmassága.

A világháború távolról sem olyan alapvető szükségesség, hogy elmaradása esetére szelidebbet ugyan, de azért mégiscsak háborút kellene kitalálni.

Semmiképpen sem lehetnének meg effélék nélkül?

Farkas László